

LINGVOKULTUROLOGIYADA KONSEPT FENOMENI: NAZARIY ASOSLAR VA METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Ungalova Dilnoza Mirzoxid qizi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida 1-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: dilnoza.ungalova111@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvokulturologiyada konsept fenomenining nazariy mohiyati, tarkibiy tuzilishi va metodologik tadqiq usullari tahlil qilinadi. Konsept til, tafakkur, madaniyat, ijtimoiy tajriba va qadriyatlar tizimi kesishmasida shakllanadigan murakkab mental-madaniy birlik sifatida talqin etiladi. Maqolada konsept, tushuncha, ma'no, obraz, ramz va qadriyat kategoriyalari o'rtasidagi farqlar yoritiladi. Shuningdek, lingvokulturologik konseptni o'rganishda semantik, konseptual, freym, assotsiativ, lingvomadaniy, diskursiv-pragmatik va qiyosiy-chog'ishtirma tahlil metodlarining ilmiy imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari konsept milliy-madaniy xotira, mentalitet va diskursiv tajribani ochuvchi asosiy birlik ekanini asoslaydi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, konsept, konseptologiya, kognitiv tilshunoslik, madaniyat, mentalitet, qadriyat, semantik tahlil, diskurs, milliy-madaniy xotira.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретическая сущность, структурные признаки и методологические подходы к изучению феномена концепта в лингвокультурологии. Концепт интерпретируется как сложная ментально-культурная единица, формирующаяся на пересечении языка, мышления, культуры, социального опыта и системы ценностей. Особое внимание уделяется разграничению понятий «концепт», «понятие», «значение», «образ», «символ» и «ценность». В работе раскрываются исследовательские возможности семантического, концептуального, фреймового, ассоциативного, лингвокультурного, дискурсивно-прагматического и сравнительно-сопоставительного анализа. Обосновывается, что лингвокультурный концепт является ключевой единицей, позволяющей выявить национально-культурную память, ментальность, ценностные ориентиры и дискурсивный опыт языкового сообщества.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, концептология, когнитивная лингвистика, культура, ментальность, ценность, семантический анализ, дискурс, национально-культурная память.

Abstract. This article examines the theoretical nature, structural features, and methodological approaches to the study of the concept phenomenon in linguoculturology. The concept is interpreted as a complex mental-cultural unit formed at the intersection of language, cognition, culture, social experience, and value systems. The paper clarifies the distinctions between concept, notion, meaning, image, symbol, and value. It also discusses the analytical potential of semantic, conceptual, frame-based, associative, linguocultural, discourse-pragmatic, and comparative methods in concept research. The findings argue that a linguocultural concept functions as a key unit for revealing national-cultural memory, mentality, value orientations, and the discursive experience of a linguistic community.

Keywords: linguoculturology, concept, conceptology, cognitive linguistics, culture, mentality, value, semantic analysis, discourse, national-cultural memory.

Kirish. XXI asr tilshunosligida tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, madaniy xotirasi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tajribasini mujassamlashtiruvchi murakkab semiotik hodisa sifatida o'rganish ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Ayniqsa, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik doirasida "konsept" kategoriyasining markaziy ilmiy tushunchaga aylanishi til va madaniyat munosabatlarini

yangi nazariy bosqichda talqin qilish imkonini berdi [Bunyatova, 2018, p. 219–226]. Konsept oddiy leksik ma'no yoki lug'aviy birlik bilan chegaralanmaydi; u inson ongida shakllangan bilim, tasavvur, obraz, baho, qadriyat va ijtimoiy tajribani birlashtiruvchi mental-madaniy birlik sifatida namoyon bo'ladi [Dauletova, 2021, p. 146–152].

Lingvokulturologiyada konsept muammosining dolzarbligi shundaki, har bir xalq o'z tarixiy tajribasi, diniy-e'tiqodiy qarashlari, axloqiy mezonlari, estetik didi va ijtimoiy munosabatlarini tilda muayyan semantik shakllar orqali saqlaydi. Shu ma'noda konsept milliy-madaniy xotiraning til orqali ifodalangan modeli sifatida talqin qilinadi [Mizin, Korostenski, 2019, p. 7–13]. Masalan, “vatan”, “or-nomus”, “mehmondo'stlik”, “ota-ona”, “halollik”, “sabr”, “taqdir” kabi birliklar oddiy so'z emas, balki keng madaniy tajriba, hissiy-baholovchi munosabat va tarixiy ong qatlamlarini o'zida jamlagan konseptual maydonlardir.

Kognitiv tilshunoslik konseptni, avvalo, inson tafakkurida bilimning tashkil topish shakli sifatida izohlasa, lingvokulturologiya uni madaniyat bilan bog'langan, xalq mentaliteti va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi birlik sifatida o'rganadi [Fayzieva, 2021, p. 60–68]. Shu jihatdan konsept kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar kesishgan nuqtada joylashadi. Biroq konseptni birgina semantik tahlil vositasida ochib berish yetarli emas. Chunki konseptning mazmuni lug'aviy definitsiya, assotsiativ tasavvur, obrazli model, ramziy qatlam, diskursiv qo'llanish va qadriy baholash orqali shakllanadi [Földes, 2023, p. 160–174].

Ushbu maqolaning maqsadi lingvokulturologiyada konsept fenomenining nazariy asoslarini yoritish, uning kognitiv tilshunoslik, madaniyatshunoslik va diskurs tahlili bilan bog'liqligini ko'rsatish hamda konseptni tadqiq etishda qo'llanadigan asosiy metodologik yondashuvlarni tizimlashtirishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Maqolaning nazariy materialini lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, konseptologiya va madaniy diskurs tahliliga oid ilmiy maqolalar tashkil etadi. Tadqiqotda konseptning til, ong, madaniyat va qadriyatlar tizimi bilan bog'liq jihatlari tahlil qilindi. Lingvokulturologiya til va madaniyat munosabatlarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganishi sababli, mazkur maqolada konsept aynan antropotsentrik paradigma doirasida talqin qilindi [Bunyatova, 2018, p. 219–226].

Semantik tahlil konseptni ifodalovchi leksik birliklarning lug'aviy ma'nosi, sinonimik qatori, antonimik munosabati, semantik maydoni va kontekstual qo'llanishini aniqlash uchun qo'llanildi. Bu metod konseptning til yuzasidagi birlamchi ifodasini ko'rsatadi, biroq uning chuqur madaniy mazmunini to'liq ochib bermaydi [Dauletova, 2021, p. 146–152].

Konseptual tahlil muayyan birlik ortida turgan bilim strukturasi, tasavvur modeli, obrazli assotsiatsiyalar va baholovchi qatlamlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu metod orqali konseptning yadro va periferiyasi, barqaror hamda o'zgaruvchan elementlari, milliy va universal jihatlari farqlanadi [Mizin, Korostenski, 2019, p. 7–13].

Freym tahlili konseptni muayyan vaziyat, ssenariy yoki madaniy tajriba modeli bilan bog‘lab o‘rganish imkonini beradi. Masalan, “mehmondo‘stlik” konsepti faqat “mehmonni hurmat qilish” ma‘nosi bilan cheklanmaydi; unda mehmon kutish marosimi, dasturxon, muloqot odobi, hurmat ifodasi, ijtimoiy maqom va axloqiy majburiyat kabi freym elementlari mavjud. Konseptni freym asosida modellashtirish uning tarkibiy-madaniy mexanizmini ochishga yordam beradi [Tasuyeva, Zekieva, Arsaliyeva, 2023, p. 01020].

Assotsiativ tajriba metodi konseptning jamoaviy ongdagi real psixolingvistik aksini aniqlashga yordam beradi. Respondentlarning muayyan so‘zga bergan javoblari konseptning markaziy va periferik assotsiatsiyalarini, hissiy-baholovchi qatlamini hamda avlodlar yoki ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatadi [Mizin, Letiucha, 2019, p. 234–249].

Lingvomadaniy tahlil konseptni xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlarini, qadriyatlarini, diniy-axloqiy qarashlari va mentaliteti bilan bog‘liq holda talqin qiladi. Diskursiv-pragmatik tahlil esa konseptning real nutqiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini, siyosiy, diniy, badiiy, ommaviy axborot yoki kundalik diskursda qanday baholovchi vazifa bajarishini aniqlaydi [Fayzieva, 2021, p. 60–68].

Natijalar. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, lingvokulturologik konsept kamida besh asosiy komponentdan tashkil topadi: obrazli, tushunchaviy, qadriy, assotsiativ va diskursiv komponent. Bu komponentlar konseptni oddiy so‘z ma‘nosidan farqlab turadi hamda uni murakkab mental-madaniy birlik sifatida izohlash imkonini beradi [Bondarenko, Semashko, Moroz, 2021, p. 272–287].

Birinchi komponent — obrazli qatlam. Har qanday lingvomadaniy konsept onгда muayyan obrazlar orqali jonlanadi. Masalan, “vatan” konsepti ona yurt, tuproq, bayroq, ota-bobolar makoni, bolalik xotiralari, muqaddas zamin kabi obrazlar bilan bog‘lanishi mumkin. Obrazli komponent konseptning hissiy va tasavvuriy asosini tashkil qiladi [Mizin, Korostenski, 2019, p. 7–13].

Ikkinchi komponent — tushunchaviy qatlam. Bu qatlam konseptning nisbatan mantiqiy, aniqlanadigan va izohlanadigan mazmunini ifodalaydi. Masalan, “vatan” tushunchaviy jihatdan inson tug‘ilib o‘sgan yoki o‘zini mansub deb bilgan hudud, siyosiy-huquqiy birlik, tarixiy-madaniy makon sifatida izohlanadi. Biroq lingvokulturologik konsept bundan kengroq bo‘lib, unga hissiyot, qadriyat va ijtimoiy burch elementlari ham qo‘shiladi [Dauletova, 2021, p. 146–152].

Uchinchi komponent — qadriy qatlam. Lingvokulturologik konseptning eng muhim belgilaridan biri uning baholovchi va qadriy mazmunga egaligidir. Konsept xalq uchun muhim bo‘lgan axloqiy, estetik, diniy yoki ijtimoiy me‘yorlarni o‘zida jamlaydi. “Halollik”, “or-nomus”, “sabr”, “mehr”, “adolat” kabi birliklar aynan qadriy komponenti kuchli konseptlar sirasiga kiradi [Fayzieva, 2021, p. 60–68]. Qadriy komponent konseptning lingvokulturologik maqomini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [Bondarenko, Semashko, Moroz, 2021, p. 272–287].

To‘rtinchi komponent — assotsiativ qatlam. Konsept faqat lug‘aviy ta‘rif orqali emas, balki jamoaviy ongda shakllangan assotsiatsiyalar orqali ham yashaydi. Bir konsept turli avlod, jins, kasb, hudud yoki ijtimoiy guruh vakillarida turlicha assotsiatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, “non” konsepti o‘zbek madaniyatida oziq-ovqat, rizq, baraka, dasturxon, hurmat va duo kabi assotsiatsiyalar bilan bog‘lanadi. Bu esa konseptning milliy-madaniy xususiyatini yaqqol namoyon qiladi [Mizin, Letiucha, 2019, p. 234–249].

Beshinchi komponent — diskursiv qatlam. Konsept nutqda, matnda va ijtimoiy kommunikatsiyada turli vazifalarni bajaradi. U siyosiy nutqda safarbarlik, badiiy matnda estetik ta‘sir, diniy diskursda axloqiy yo‘naltirish, ommaviy axborot vositalarida ijtimoiy baholash vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin [Földes, 2023, p. 160–174]. Shu sababli konseptni faqat lug‘at yoki izohli manbalar asosida emas, balki real diskursiv muhitda ham o‘rganish zarur.

Natijalar konseptning ko‘p qatlamli tuzilishga ega ekanini ko‘rsatadi. Uning yadrosida barqaror, umumxalq ongida tan olingan ma‘nolar joylashadi; periferiyasida esa kontekstga, davrga, ijtimoiy guruhga va diskurs turiga qarab o‘zgaradigan qo‘shimcha ma‘nolar shakllanadi [Dauletova, 2021, p. 146–152]. Lingvokulturologik tadqiqotning vazifasi aynan shu yadro va periferiya munosabatini aniqlashdan iborat.

Muhokama. Konseptni talqin qilishda ikki asosiy yondashuv ajralib turadi. Birinchi yondashuv kognitiv tilshunoslikka xos bo‘lib, konseptni inson ongida bilimning tashkil topish shakli sifatida izohlaydi. Bu yondashuv uchun konsept axborotni saqlash, qayta ishlash va til orqali ifodalashga xizmat qiluvchi mental birlikdir [Dauletova, 2021, p. 146–152]. Ikkinchi yondashuv lingvokulturologiyaga xos bo‘lib, konseptni madaniy xotira, qadriyatlar tizimi va milliy mentalitet bilan bog‘laydi. Bunda konsept nafaqat bilish jarayonining mahsuli, balki madaniyatning semantik yadrosi sifatida qaraladi [Fayzieva, 2021, p. 60–68].

Ushbu ikki yondashuv bir-birini inkor etmaydi. Aksincha, ular konseptning turli qirralarini yoritadi. Kognitiv yondashuv konseptning inson tafakkuridagi tuzilishini tushuntirsa, lingvokulturologik yondashuv uning milliy-madaniy mazmunini ochib beradi [Chkkoidze, 2023, p. 150–161]. Shu bois konseptni kompleks o‘rganishda har ikki yo‘nalishning nazariy imkoniyatlaridan foydalanish zarur.

Konsept, tushuncha va ma‘no o‘rtasidagi farq ham muhim metodologik masaladir. Tushuncha odatda mantiqiy-abstrakt mazmunga ega bo‘lib, narsa-hodisaning umumiy belgilarini ifodalaydi. Ma‘no esa til birliklarining semantik tarkibi bilan bog‘liq. Konsept esa tushuncha va ma‘nodan kengroq bo‘lib, obraz, emotsiya, qadriyat, madaniy xotira va diskursiv tajribani ham o‘z ichiga oladi [Bunyatova, 2018, p. 219–226].

Ramz va konsept munosabati ham alohida e‘tiborga loyiq. Ramz muayyan madaniyatda kengroq ma‘noni ifodalovchi belgi bo‘lsa, konsept shu ramz atrofida shakllangan bilim, baho, obraz va tajriba majmuasini o‘z ichiga oladi. Masalan,

“dasturxon” o‘zbek madaniyatida nafaqat ovqatlanish joyi, balki mehmondo‘stlik, baraka, oila birligi va ijtimoiy yaqinlik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli “dasturxon” konsepti ramziy, qadriy va diskursiv qatlamlarning birligida tahlil qilinadi [Fayzieva, 2021, p. 60–68].

Metodologik nuqtayi nazardan konsept tadqiqida bir metod bilan cheklanish ilmiy natijani toraytiradi. Semantik tahlil konseptning til birliklaridagi ko‘rinishini aniqlaydi, biroq uning madaniy xotira bilan aloqasini yetarli darajada ochmaydi. Assotsiativ tajriba konseptning jamoaviy ongda real aksini ko‘rsatadi, ammo tarixiy va matniy qatlamlarni to‘liq tushuntirib bera olmaydi. Freym tahlili vaziyat modelini aniqlaydi, diskursiv-pragmatik tahlil esa konseptning ijtimoiy kommunikatsiyadagi vazifalarini yoritadi [Tasuyeva, Zekieva, Arsaliyeva, 2023, p. 01020]. Demak, lingvokulturologik konseptni o‘rganishda kompleks metodologiya eng maqbul yo‘l hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligi uchun konsept tadqiqotlari katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki o‘zbek tili va madaniyatida xalqning tarixiy xotirasi, diniy-ma‘naviy qarashlari, oila va jamiyat haqidagi tasavvurlari, axloqiy qadriyatlar ko‘plab konseptlar orqali ifodalanadi. “Mahalla”, “oqibat”, “andisha”, “duo”, “baraka”, “rizq”, “hayo”, “izzat”, “qadr”, “mehr” kabi birliklar o‘zbek lingvomadaniy manzarasini o‘rganishda muhim konseptual birliklar bo‘lib xizmat qiladi [Gulyamova, 2022, p. 22–24].

Xulosa. Maqolada olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konsept lingvokulturologiyada oddiy leksik ma‘no yoki mantiqiy tushuncha doirasida talqin etilmaydi. U til, tafakkur, madaniyat, qadriyat va ijtimoiy tajriba kesishmasida shakllanadigan murakkab mental-madaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Lingvokulturologik konseptning mazmuni obrazli, tushunchaviy, qadriy, assotsiativ va diskursiv komponentlarning o‘zaro uyg‘unligidan tarkib topadi. Aynan ushbu komponentlar konseptning ko‘p qatlamli tuzilishini, milliy-madaniy xususiyatini hamda jamiyat tafakkuridagi o‘rnini ochib beradi. Konsept, tushuncha, ma‘no, obraz, ramz va qadriyat kategoriyalari o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, ular bir xil hodisa emas; konsept mazkur kategoriyalarning ayrim jihatlarini o‘zida mujassamlashtirgan, ularga nisbatan kengroq ilmiy birlik hisoblanadi. Shu bois konseptni faqat semantik tahlil orqali o‘rganish yetarli emas, uni konseptual, freym, assotsiativ, lingvomadaniy, diskursiv-pragmatik va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlar uyg‘unligida tadqiq etish zarur. Lingvokulturologik konsept milliy-madaniy xotira, mentalitet, qadriyatlar tizimi va diskursiv tajribani ochib beruvchi asosiy tadqiq birligi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek lingvomadaniyatiga xos konseptlarni tizimli o‘rganish esa milliy til manzarasi, xalq tafakkuri va madaniy qadriyatlar tizimini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bunyatova A.B. Concept as an Object of Study of Cognitive Linguistics and Linguoculturology // Theoretical & Applied Science. 2018. Vol. 66. No. 10. P. 219–226. DOI: 10.15863/tas.2018.10.66.25.

2. Fayzieva S. Underlying Differences Between Cognitive and Linguocultural Concepts in the Field of Cognitive Linguistics and Linguoculturology // Foreign Languages in Uzbekistan. 2021. P. 60–68. DOI: 10.36078/1643721879.
3. Bondarenko A., Semashko T., Moroz O. Axiological Density of the Linguocultural Concept // Linguistics and Culture Review. 2021. Vol. 5. No. 1. P. 272–287. DOI: 10.21744/lingcure.v5n1.1519.
4. Tasuyeva S.I., Zekieva P.M., Arsaliyeva E. Frame Modeling of the Linguocultural Concept “Religion” // SHS Web of Conferences. 2023. Vol. 172. Article 01020. DOI: 10.1051/shsconf/202317201020.
5. Mizin K., Letiucha L. The Linguo-Cultural Concept TORSCHLUSSPANIK as the Representative of Ethno-Specific Psycho-Emotional State of Germans // Psycholinguistics. 2019. Vol. 25. No. 2. P. 234–249. DOI: 10.31470/2309-1797-2019-25-2-234-249.
6. Dautetova M.T. The Concept as the Main Unit of Cognitive Linguistics and Linguoculturology // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2021. Vol. 6. No. 394. P. 146–152. DOI: 10.32014/2021.2518-1467.215.
7. Chkkoidze S. Lingvuocognitive and Lingvuocultural Dimensions of the Concept “Life” in Modern English. 2023. Vol. 15. No. 1. P. 150–161. DOI: 10.62343/cjss.2022.221.
8. Gulyamova Z. Basic Concepts of Linguoculturology and Cognitive Linguistics // European Science Review. 2022. No. 11–12. P. 22–24. DOI: 10.29013/esr-22-11.12-22-24.
9. Mizin K., Korostenski J. “Western” Cultural Linguistics and “Post-Soviet” Linguoculturology: Causes of Parallel Development // Linguistic Studies. 2019. No. 37. P. 7–13. DOI: 10.31558/1815-3070.2019.37.1.
10. Földes C. Interculturality and Its Linguistic Consideration: Three Paradigms // Ezikov Svyat / Orbis Linguarum. 2023. Vol. 21. No. 3. P. 160–174. DOI: 10.37708/ezs.swu.bg.v21i3.16.

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934